

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11069553>

O‘ZBEK ALLOMALARINING JAHON SIVILIZASIYASIGA QO‘SHGAN HISSASI

Djumaniyazova Mahliyo Shuxrat qizi

“Ichan-Qal’a” davlat muzey-qo‘riqxonasi “Allomalar” bo‘limi katta ilmiy xodimi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekiston hududidan yetishib chiqqan allomalar haqida, ularning amalga oshirgan ishlari va ularning dunyo fani rivojiga qo‘shgan hissasi haqida qisqacha ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: *Somoniylar, G‘aznaviylar, Xorazmshohlar, Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Abu Nasr Farobiy.*

CONTRIBUTION OF UZBEK SCHOLARS TO WORLD CIVILIZATION

ABSTRACT

In this article, brief information is given about scholars who have grown up in the territory of Uzbekistan, their work and their contribution to the development of world science.

Keywords: *Samanids, Ghaznavids, Khorezmshahs, Musa al-Khorazmi, Ahmad al-Farghani, Abu Rayhan Beruni, Abu Ali ibn Sina, Abu Nasr Farabi.*

IX-XII asrlarda Movarounnahrda ilm-fan rivojlandi, hozirgi dunyo fanining ko‘plab yo‘nalishlariga chinakam poydevor yaratildi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Xususan, matematika, algebra, astronomiya, tibbiyot, biologiya, geodeziya, jug‘rofiya, falsafa singari fanlarning ta’mal toshi aynan shu davrda qo‘yildi.

Oллоh nazari tekkan yurt zaminidan yetishib chiqqan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Farobiy, Abu Bakr Muhammad Narshahiy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Mahmud az-Zamahshariy, Burhoniddin Marg‘inoniy kabi qomusiy bilim sohiblarining ilm-fanning turli-tuman sohalaridagi bebaho ilmiy va ma’naviy meroslari to‘la ma’noda dunyoviy ahamiyatga egadir.

Buyuk matematik, astronom va geograf olim Muhammad Muso al-Xorazmiy (783-850) nomi fan tarixida alohida o‘rin tutadi. Olim o‘zining “Hisob al-Jabr va al-Muqobala”, “Hind hisobi haqida kitob”, “Quyosh soatlari haqida risola”, “Astronomik jadvallar” kabi asarlari bilan “Algebra” faniga asos soldi. Uning arifmetika asari hind raqamlariga asoslangan bo‘lib, hozirgi paytda biz foydalanayotgan o‘nlik hisoblash sistemasining Yevropada tarqalishiga sabab bo‘ldi. Allomaning “al-Xorazmiy” nomi “algoritm” shaklida fanda abadiy muhrlanib qoldi. Olimning “Kitob surat al-arz” nomli geografiyaga oid asari shu qadar fundamental ahamiyatga egaki, u arab tilida ko‘plab georafik asarlarning yaratilishiga imkoniyat yaratdi. Uning Sharq geografiyasi otasi deb nomlanishi ham shundan dalolat beradi. Xorazmiy yaratgan “Zij” Yevropada ham, Sharqda ham astronomiya fanining rivojlanish yo‘llarini belgilab berdi. Alloma qalamiga mansub “Kitob at-tarix” (“Tarix kitobi”) asari Movarounnahr, Xuroson va Kichik Osiyo xalqlarining VIII-IX asrlarga oid tarixini to‘laqonli yoritishda muhim qo‘llanma hisoblanadi.

O‘rta Osiyolik buyuk allomalar orasida Ahmad al-Farg‘oniy (797-865)ning nomi alohida ko‘zga tashlanib turadi. Olimning to‘liq ismi Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg‘oniy bo‘lib aslida Farg‘onaning Quva shahrida tavallud topgan. Ilm yo‘lida ko‘p yurtlarni kezgan. Umrining salmoqli qismini xorijiy yurtlarda, xalifalik markazlarida o‘tkazgan. Uning butun ongli hayoti va faoliyati fanga bag‘ishlangan. Ahmad al-Farg‘oniy haqiqatda yetuk astronom, matematik va geograf olim sifatida shuhrat topgandir. Juda ko‘plab fundamental asarlarning muallifi Bag‘doddagi Baytul Hikma (akademiya) ning nomdor namoyondalaridan biri hisoblanadi.

U xalifalik poytaxti Bag‘dodda yoki Suriya, Misrda bo‘lmasin o‘sha joydagi ilm ahli bilan inoq bo‘lib o‘sha davr fanining turli dolzarb muamolarini hal etishda faol ishtirok etdi. Jumladan, uning Yer xaritasini tuzishdagi Suriya shimolida, Sinjor sahrosida yer meridiani bir darajasining uzunligini o‘lchashdagi yohud, Misrning qon tomiri – Nil daryosi suvi sathini o‘lchashdagi ulkan xizmatlari benazirdir. Al-Farg‘oniy ilmiy salohiyati mahsuli bo‘lgan “Astronomiya asoslari haqida kitob”, “Asturlob yasash haqida kitob”, “al-Farg‘oniy jadvallari”, “Oyning Yer ostida va ustida bo‘lish vaqtlarini aniqlash haqida risola”, “Yetti iqlimni hisoblash haqida”, “Al-Xorazmiy”, “Zij”ining nazariy qarashlarini asoslash nomli kitoblari haqiqatda jahon fani xazinasining noyob durdonalaridan sanaladi. Al-Farg‘oniyning fandagi ulkan shuhrati, Sharqu G‘arbda ham birdek ulug‘lab kelinadi. U g‘arb olimlari orasida “Alfraganus” nomi bilan mashhur.

O‘rta asrlar davri sharoitida vatanimiz sharafini o‘zining dunyoviy asarlarida ulug‘lagan, astronomiya, fizika, matematika, geologiya, geodeziya, geografiya, mineralogiya, tarix singari fanlar yo‘nalishida mislsiz kashfiyotlar qilgan qomusiy bilim sohiblaridan yana biri Abu Rayxon Beruniy (973-1048)dir. Asli Xorazm yurtida bo‘lgan allomaning butun hayoti to‘laligicha ilm-fanga bag‘ishlangan. Uning qalamiga mansub yuzlab noyob asarlar ichida bizning davrimizgacha saqlanib, o‘z bebaho ahamiyatini yo‘qotmay, bugungi avlod kishilari uchun o‘rganish manbai bo‘lib, kelayotganlari ham talayginadir. Bular qatoriga “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Xorazmning mashhur kishilari”, “Hindiston”, “Ma’sud qonuni”, “Mineralogiya”, “Saydona”, “Astrologiyaga kirish”, “Astronomiya kaliti”, “Jonni davolovchi quyosh kitobi”, “Foydali savollar va to‘g‘ri javoblar”, “Ibn Sino bilan yozishmalar” singari tarixiy noyob kitoblarni ham kiritish mumkin. Beruniy asarlari necha asrlardan buyon Sharqu G‘arbda keng tarqalgan bo‘lib ular yuksak qadr topgan. “Hindiston” asari to‘g‘risida so‘z yuritgan olim V.R.Rozin “Sharq va G‘arbning qadimgi va o‘rta asrdagi butun ilmiy adabiyoti orasida bunga teng keladigan asar yo‘q” degan tarifni beradi. Beruniyning “Mineralogiya” asari ham o‘z zamonasi uchun O‘rta

Osiyo Yaqin Sharq, hatto Yevropada ham mineralogiya sohasidagi tengi yo‘q asar sifatida e‘tirof topgan.

Abu Rayxon Beruniyning zamondoshi, qadrdoni va safdoshi Abu Ali Ibn Sino (980-1037) ham o‘z davrining yetuk allomasi fan fidoyisi sifatida mashhurdir. Buxoroi sharifning Afshona qishlog‘ida tug‘ilib voyaga yetgan ibn Sino 18 yoshlik chog‘idanoq el orasida yetuk tabib, olim sifatida tan olingan, uning dovrug‘i Somoniylar saroyida ham ma‘lum va mashhur bo‘lgan. Taqdir hukmi uni qayerlarda yashashga, umr guzaronlik qilishga maxkum etmasin, u dunyoviy ilmlarni o‘rganishdan, ularni chuqur tadqiq etishdan charchamadi. Ibn Sino asarlari umumiy soni 450 dan oshishi ham bunga dalildir. Biroq bulardan 160 ga yaqini bizgacha yetib kelgan, xolos. Alloma nomini dunyoga tanitgan narsa, bu uning tibbiyot sohasidagi mislsiz kashfiyotidir. Ibn Sinoning arab tilida yaratgan 5 jildli “Tib qonunlari” asari tibbiyotga oid beqiyos dasturul amaldir.

Ko‘hna Xorazm diyorida chiqib, o‘zining betakror ilmiy ijodiyoti bilan O‘rta Osiyo Uyg‘onish jarayoniga jiddiy ta‘sir ko‘rsata olgan nuqtadon olim Mahmud az-Zamahshariy (1075-1144) nomi ham fan osmonidagi yorqin yulduz-lardan biridir. Buyuk mutafakkirning arab grammatikasi, lug‘atshunoslik, adabiyot, aruz ilmi, jug‘rofiya, tavsir, hadis va fiqh (qonunshunoslik)ga oid 50 dan ziyod noyob asarlar muallifidir. Uning “Al Mufassal”, “Muqaddimat ul-adab”, “Asos al-balog‘a”, (“Notiqlik asoslari”), “Xutbalar va va‘zlar bayonida oltin shodalar”, “Ezguliklar bahori va yaxshilar bayoni”, “Aruzda o‘lchov (mezon)”, “Nihoyasiga yetgan masalalar”, “Nozik iboralar”, “Qur‘on haqiqatlari va uni sharhlash orqali so‘zlar ko‘zlarini ochish” kabi asarlari butun Sharq va Arab dunyosida e‘tirof topgan.

Shunday qilib, O‘rta Osiyo hududida yuz bergan uyg‘onish davrida ko‘plab favqulodda iste‘dod sohiblari yetishib chiqdiki, ular jahon fanining turli yo‘nalishlarida betakror kashfiyotlar, chinakam mo‘jizalar yaratdilar. Bu bilan ular vatanimiz shonusharafini yuksaklarga ko‘tardilar. Hamda kelgusi avlodlar uchun bitmas tunganmas, boy meros qoldirgandilar. Shu boisdan ham ulug‘ ajdodlarimizning ruhi munavvar siymosi hamisha har birimizning jismu-jonimizda, mehrimizda namoyon bo‘lib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Bahodirov R. Abu Abdulloh al-Xorazmiy va ilmlar tasnifi tarixidan.-T.: O‘zbekiston, 1995 y.
2. Ma’naviyat yulduzlari. Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar.-T.: 1999 y.
3. Saitov YE., Saidov A. Ahmad al-Farg‘oniy buyuk matematik. Fan va Turmush.- 1998.-№5.
4. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb.-T.: 1997 y.
5. Xayrullayev M. O‘rta Osiyoda ilk uyg‘onish davri madaniyati.-T.: Fan, 1994y.